

A magyarok mint a finn irodalom olvasói: hogyan olvassuk Rosa Liksomot?

Rosa Liksom: „November 14-én házasodtunk össze...”

(November 14-én házasodtunk össze, és már minden a múlté volt, mire új hónap kezdődött. Nekem már ez a pont két hétig tartó házasság is túl sok volt.) A Pampamban találkoztam vele, amikor a kollégákkal beugrottunk sörözni egy délután. Amint bejött az ajtón, rögtön tudtam, hogy ez a srác nekem való. Az este vége felé az asztalához mentem, és azt mondtam neki, hogy hé haver, dögölj meg! Az én lakásomra mentünk, és ezután sehogy se tudtam a fazont többé kirúgni onnan. Ez a szemét tetű egy éjszaka után teljesen rám akaszkodott. Mintha az ágyamhoz ragadt volna. Ott maradt döglenni, amikor munkába indultam, és a picsába is, ott ette a fene még akkor is, amikor hazajöttem. Nem járt dolgozni, nem ment le a boltba, és a kurva életbe, még a szemetet se volt képes kivinni. Mindent lenyeltem, mert valamennyire csak bírtam, legalábbis az ágyban, már amikor nem aludt. Egy héttel az első találkozásunk után megkérte a kezem. Én igent mondtam, mert kurva hideg november volt és mindenhol pangás, a Pampamban meg mindenütt. Azt gondoltam, hogy így lesz alkalom a kollégákkal ünnepelni, totál mindegy, hogy kihez, férjhez megyek és punktum. A Savoyban volt az esküvő, fehér menyasszonyi ruhám volt, kaptunk néhány ajándékot, seggrészegek voltunk, és mindenki kurvára jól érezte magát. Aztán jöttek a hétköznapiak, és ugyanaz a szarság, az ipse csak keresztretjvényt fejtett meg fingott. Ezt még valahogy lenyeltem, de amikor már egyhetes házasságunk volt, a fenébe is, ez elkezdett nyavalyogni, hogy milyen sanyarú gyerekkora volt és még szarabb fiatalkora, és hogy senki sem törődik vele, és hogy minek is így élni. A francba is, én meg hallgattam egy hétig, minden kibaszott éjjel ugyanaz a nyavalygás, és én még azt hittem, hogy sikerült egy igazi férfit felszednem. Már házasságunk első hete után idegromcs voltam, és elkezdtem azon agyalni, hogy mit is csináljak egy ilyen szar alakkal, akiből ömlik a takony. Házasságunk második hetében csak még rosszabb lett a helyzet, csórókám elsírta magát a nagyanyja halála miatt, ami jó néhány évvel ezelőtt történt. Mondtam neki, hogy na figyelj, tűnj innen a picsába. Erre a gyűrűjét mutatta. Én az enyémet kihajítottam az ablakon, de még így sem akart elmenni. Próbáltam kivonszolni a lépcsőházba, de olyan kurvára kész volt, hogy nem bírtam vele. Telefonáltam a zsaruknak, és mondtam, hogy vigyétek innen a jó bűdös francba. A zsaruk csak bámultak, előbb engem, aztán a srácot, és miután elmentek, elővettem azt a rohadt filézőkést, és párszor beleszúrtam. Ez a rohadék még csak ellen sem állt, hanem épp ott döglött meg az én ágyamban. Telefonáltam a Hesperia-ba, és mondtam, hogy a férjem öngyilkos lett, szíven szúrta magát, aztán a kolléganőmhöz mentem. Nyugtatót próbált, hogy ilyesmi bizony megtörténhet. Kávéztunk, és reggel

munkába mentünk. Másnap telefonáltak a rendőrök, és kérdezték a részletekről. Elmondtam, hogy a WC-re mentem újságot olvasni, és ez idő alatt a srác megölte magát. Mindent elhittek, a csajok meg a munkahelyen úgy gondolták, hogy helyesem tettem, hiszen az ipse hibája volt, rám akaszkodott és a szerencsétlen mindenféle marhaság miatt nyavalygott. A picsába is, nekem egy rendes férfi kell, aki elintézi a dolgokat, pénzt ad a lakáshitelre és kaját vesz a hűtőbe. A fenébe is, hát a férfinak is csak van valami kötelessége, ha már együtt élünk.

(Abonyi Adrienn és Keserű Éva fordítása)

1. Bevezetés

A 90-es évek elején a jyvaskyläi egyetem mai kultúrával foglalkozó kutatóegysége kutatást indított Rosa Liksom kortárs finn író nő egyik elbeszélésének fogadtatására vonatkozóan. A kutatás alapját képező Liksom-novella, a „*Me mentiin naimisiin marraskuun neljästoista...*” 1989-ben jelent meg a *Tyhjän tien paratiisit* c. elbeszéléskötetben. A kutatók azt, hogy miért épp egy Liksom-elbeszélésre esett a választásuk, azzal indokolták, hogy ezek az elbeszélések rövidek, tömörek, alkalmasak arra, hogy kutatási anyaggá váljanak, mivel terjedelmükből adódóan gyorsan elolvashatóak és elemezhetőek bárhol és bármikor.

A novellát egyrészt legalább középfokú végzettséggel rendelkező felnőttekkel, másrészt pedig gimnáziumban tanuló 17-18 éves fiatalokkal olvastatták el. A megkérdezettek körében mindkét nem képviselői jelen voltak. A vizsgálatot 1993-tól kezdődően további öt európai országra: Bulgáriára, Észtországra, Franciaországra, Németországra és Angliára is kiterjesztették, és a kapott eredményeket 2000-ben *Reading, cultural difference* címmel publikálták a kutatóegység kiadványsorozatában. Ennek a munkának a folytatásaképp 2002 őszén a magyar olvasók körében is sor került a Liksom-novella recepcióvizsgálatára, éspedig a debreceni egyetemen, azzal a módosítással, hogy a megkérdezettek között felnőttek nem, csak különböző szakokon tanuló magyar egyetemisták szerepeltek, fiúk és lányok vegyesen. Másképp fogalmazva a magyarországi változatban a finn olvasáskutatási programnak csak az egyik fele, a fiatalok részéről való fogadtatás vizsgálata valósult meg. A vizsgálatot a jyvaskyläi hungarológiai tanszék vezetőjének, Tuomo Lahdelma professzornak az irányításával végeztem el, a Jauss-féle recepcióesztétikai olvasáskutatást véve alapul. A kérdőíveknek, melyek a Jyvaskyläben kidolgozott kérdéseket tartalmazták, a hallgatókhoz való eljuttatásában a debreceni egyetem finn lektora, Sanna Lähde nyújtott segítséget. Az olvasói ítéletalkotásban személyes véleményemmel nem vettem részt, a válaszok feldolgozását, értékelését végeztem.

E dolgozat célja összehasonlítani a kapott magyar eredményeket a nemzetközi eredményekkel, megnézni, hogyan, milyen jelentésekkel felruházva olvassák a novellát a fiatalok az egyes országokban, s belehelyezni ezáltal a magyarországi vizsgálatot a nemzetközi kutatás kontextusába.

Mielőtt az eredmények ismertetésére rátérnék, szólnék röviden néhány szót a jaussi elméleti rendszer néhány központi fogalmáról: a szerző, mű és befogadó viszonyáról, az elvárási horizont fogalmáról, valamint az olvasás recepcióesztétikai felfogásáról, vagyis azokról a tényezőkről, amelyekről egy mű fogadtatása függ.

1.1. A szerző, mű és befogadó viszonya

A szerző, mű és befogadó háromszögében az utóbbi nem passzív alkotórész, hanem igenis aktív, meghatározó láncszem, hisz az irodalmi mű történeti léte elképzelhetetlen olvasójának aktív részvétele nélkül, mivel egy mű csak olvasói közvetítéssel kerülhet bele egyfajta változó tapasztalati háttérű folyamatosságba. A Jauss által képviselt recepcióesztétika szerint a szöveg-olvasás „olyan beszéd, amelynek elhangzása közben kell megteremtenie az őt megérteni képes beszélgetőtársat” (Jauss 1999a: 169), vagyis olyan dialogikus tevékenység, amelynek két pólusát az irodalmi szöveg és a befogadó képviseli. Jauss hangsúlyozza továbbá, hogy az alkotó egyben mindig befogadó is, amikor írni kezd. Alkotói tevékenységének esztétikai terméke azonban sohasem lehet teljességgel befejezett. A befejezett mű sokkal inkább a befogadó illúziója, de saját inadekvát interpretációjának az ösztönzője is. A jelentés az értelemadás folyamatában képződik. A befogadó értelmezői magatartása rendeli hozzá a műhöz azt a jelentést, amelyet saját élete, lelki beállítódása, tapasztalatai, az irodalomról való előzetes ismeretei alapján az esztétikai és kanonikus irodalmi elvárással társíthat. Így lesz a befogadási folyamat dialogikus természetű, vagyis nemcsak az olvasó teremti újra a maga számára az alkotást, hanem az alkotás is az olvasóját.

1.2. Az elvárási horizont fogalma

Az olvasókban saját olvasói múltjuk során kialakulnak bizonyos (a korábban megismert művek formájából, tematikájából, valamint az irodalom és a mindennapi nyelv ellentétességéből fakadó) elvárások, amelyek irányítják a művek olvasási folyamatát. Az irodalmi műalkotás nem jelenik meg abszolút újdonságként az informatív űrben akkor sem, ha először olvassák, mivel olvasója egy bizonyos befogadási mód iránt már fogékonnyá vált a szövegstratégia, a világos és rejtett jelzések, az ismert jellemzők vagy az implicit célzások segítségével. Az így felfogott elvárási horizont központi recepcióelméleti fogalom lett. Az olvasó elvárási horizontját számos

véletlenszerű és helyzetéből adódó tényező is befolyásolja. Az elvárások elég heterogének és váltakozóak a különböző életkorokban nemtől, iskolai végzettségtől, szociokulturális és más tényezőktől függően. Bármely szöveget megelőz egyfajta elvárási horizont. Az új szöveg az olvasóban felidézi a korábbi szövegekből ismert elvárási és játékszabály-horizontot, amelyeket aztán megváltoztat, kijavít, vagy csupán megismétel.

1.3. Az olvasás folyamatának recepcióesztétikai felfogása

Jauss az olvasás folyamatát, az értelmezést három fázisba osztja. Az elsőnek, a *progresszív olvasásnak* a horizontjában a közvetlen esztétikai érzékelés válik hozzáférhetővé, amikor is az elolvasott poétikai szöveg esztétikai karaktere révén érzékeltet, ill. értet meg valamit, de nem ad kiteljesedett jelentést, teljes értelmet pedig még kevésbé. Ezt követi a második olvasási fázis, a *reflektáló értelmezés*, amely az első olvasási fázisról mint az esztétikai érzékelés közvetlen megértéséről leválasztva jelenik meg, olyan fázisként, ahol az első olvasás során nyitva maradt kérdések választ kapnak. Végül a *recepciótörténeti olvasat* következik, amikor is a múltnak a jelenkori megértés horizontjától való nyomatékos elválasztása révén be lehet mutatni, hogy miként bontakozott ki történetileg az adott mű vagy szöveg értelme a hatás és befogadás interakciójában. A Jauss által felvázolt olvasási folyamat egyes fázisai egymáshoz szorosan kapcsolódnak, egymást feltételezik, sorrendjük kötött, és kiegészítik egymást.

Mindezek ismeretében nézzük meg, miként alakult a novella magyar fogadtatása.

2. A novella magyar recepciója

2.1. A kutatás eredményei

A novella recepciójára vonatkozó vizsgálatban huszan (finn, magyar, történelem, néprajz és informatika szakosok, ill. joghallgatók) vettek részt, fiúk és lányok egyenlő arányban. A kutatásban résztvevő egyetemistáknak először is az irodalomra vonatkozó elvárási horizontjáról próbáltam képet alkotni.

A válaszok elemzéséből az derült ki, hogy mindkét nem elvárásai közt jelentős helyet foglal el a személyes élménynyújtás, a maradandó hatásgyakorlás kíváncsi. Különösen a fiúk tulajdonítottak nagy jelentőséget annak, hogy a jó könyv izgalmas legyen. A lányok szerint viszont nem kell feltétlenül izgalmasnak lennie, fontosabb, hogy magával tudja ragadni az olvasót, ki tudja szakítani a hétköznapi valóságból. A tartalom szintjén mindkét nem képviselői azt várják el, hogy a befogadó a mű segítségével

gondolatilag gazdagodjék, míg formai szinten az igényesen megfogalmazott nyelv volt a fő kíváncsiság; ez utóbbit különösen a fiúk hangsúlyozták. Mindezek függvényében a következőképpen alakult a novella fogadtatása.

A megkérdezettek közül négyen olvasták korábban a művet. Ennek jelentősége van a befogadásra nézve, mivel kialakulhatnak olyan felfogások, amelyeket újraolvasáskor nem lehet kiiktatni: vagy megváltoznak, vagy változatlanok maradnak a későbbi olvasás során. A négy befogadó közül ketten nem válaszoltak a véleményváltozást firtató kérdésre. A harmadikuknak változatlan maradt a véleménye: ugyanúgy elnyerte a tetszését a novella a magyar változatban is, mint a finn eredetiben. A negyedik befogadónál viszont történt módosulás, mégpedig a negatívból a pozitív irányba. Először taszítónak találta az elbeszélést a durva nyelvezet miatt, az újraolvasás során viszont mondanivalót vélt felfedezni benne, és ez megfelelt az elvárásainak.

A megkérdezettek többségénél az elbeszélés tetszést aratott szokatlan nyíltsága, újszerűsége, nyers stílusa miatt. Igazából az újdonság mozzanata bilincselte le őket. Íme néhány a felhozott érvek közül, példaként (zárójelben a megkérdezettek adatai):

„Igen tetszett. Nem mindennapi a sztori és az elbeszélésmód sem.” (9. sz. lány)

„Tetszett a novella szokatlanul meglepő nyíltsága, szókimondása, merészen provokatív volta miatt.” (8. sz. fiú)

„Különös leírva látni a hétköznapi sokszor hallott nem kellemes kifejezéseket. Az újdonság erejével hatott és engem első olvasásra kicsit zavart, de alapjában véve tetszett a történet, mert bizonyos mondanivalója volt számomra.” (3. sz. lány)

Három lány és három fiú utasította csak el a művet. Az elutasítás okaként a lányok főleg a durva nyelvezetet nevezték meg, míg a fiúk az informativitás hiányára, ill. a mű negatív, pesszimista hangulatára hivatkoztak, és a nyelvezetet egyáltalán nem említették, holott épp ők voltak azok, akik alapvető elvárásként hangsúlyozták a mintaértékű nyelvi megformálást a jó irodalommal kapcsolatosan.

A vizsgálat során az olvasók értékelték az elbeszélő nézőpontját, az elbeszélés hangulatát és stílusát is. Többségük az elbeszélő helyzetét objektívnek, a történeten kívülállónak ítélte meg. A novella a válaszadóknál a mai világ gyors, pergő ritmusát érzékeltette, de hatását tekintve lehangolónak, nyomasztónak találták. A stílust nyersnek minősítették, de úgy érezték, mindez tökéletesen megfelel az elbeszélés világának.

A történetet tizenhárman – főleg lányok – tartották hihetőnek, mondván, manapság megeshet az ilyesmi, mivel a világ egyre korcsosodik. Hárman csak részben, a gyilkosságig tekintették valószerűnek, a női alak büntetlenségét, közönyös magatartását már nem. Négy fiú szerint pedig teljességgel hihetetlen volt a történet.

„Valószerűtlennek tartom a rendőrök naivitása miatt.” (3. sz. fiú)

„Az egész történet úgy abszurd, ahogy van. Az áldozat még csak elment sem áll, hagyja magát leszúrni. A rendőrök mindent elhisznek és egyszerűen továbbállnak. A valóságban ilyen nincs.” (7. sz. fiú)

„Valószerűtlen amiatt, hogy a főszereplőnek a történetben mindenki igazat ad cselekedetét illetően. Valószerűtlen a rendőrök bamba viselkedése miatt is (csak bámultak... mindent elhittek), akik megelégedtek egy áttetsző magyarázattal, ahelyett hogy vizsgálatba kezdtek volna.” (8. sz. fiú)

„Különös, nem mindennapi történet, ugyanakkor hihetatlenné is válik a rendőrök magatartása, a munkatársak egyértelmű helyeslése és az áldozat ellenállásának hiánya miatt.” (1. sz. fiú)

A befogadók mindezek mellett jellemezték az elbeszélés tartalmát, az alakok rokon- vagy ellenszenves voltát. A legtöbben a fiatal nő és az általa elkövetett tett történeteként olvasták. Négy olvasó szerint a történet a férfi és a nő párkapcsolatáról szól, három válaszadó egy elromlott házasságot látott témaként a műben, míg ketten a modern világ jegyeit vélték felfedezni a novellában. Az alakokról a befogadókban negatív értékítélet formálódott ki. Érdekes, hogy mindezek ellenére tetszett nekik a novella, és azok is, akik elutasították a művet, mást említettek okként, nem az alakokat vagy magatartásukat.

Az új befejezések írásakor a befogadók többsége egyértelműen visszautasította a gyilkosságot. A lányok a törvényes válásban vagy a különköltözésben láttak esélyt a szituáció normalizálódására. A fiúk nagy többségét viszont a megtorlás lehetősége foglalkoztatta:

„Elképzelhetőnek tartom, hogy a rendőrök profin lenyomoznák a nőt, aki börtönbe sínylődik, amíg meg nem hal és öngyilkos is lesz. Így fiftififti.” (4. sz. fiú)

„A csajt elkapják és lecsukják. Győz az igazságosság, törvényesség.” (1. sz. fiú)

„Nem hittek a lánynak és felakasztották.” (7. sz. fiú)

Csak a férfi válaszadók követelték a megtorlást akár börtön, akár kivégzés vagy öngyilkosság formájában. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a két nem képviselői befejezéseik megírásakor a novellának nem ugyanazt a részét tekintették kiindulópontnak. A lányok a gyilkosság előtti állapotból indultak ki, és az erőszak helyett a különválást hangsúlyozták. A fiúk viszont a gyilkosságot tényként kezelték, és ennek megfelelően alakították ki új befejezéseiket, amelyekben általános tendenciaként jelenik meg, hogy a nőalak tette ne maradjon megtorlatlan.

Egy irodalmi szövegnek annyi jelentése lehet, amennyit a szöveg sugall, ill. megenged. Amit itt nagy vonalakban bemutatam, az csupán egy-egy lehetséges értelmezés a megkérdezettek részéről, olyan jelentések, amelyek a befogadó és az alkotótól elvált mű interakciójában alakultak ki, s amelyek az újabb és újabb olvasás során megváltozhatnak. Újabb jelentések tárhatók föl, amelyek eddig rejtve maradtak. És épp e továbbértelmezhetőség az, ami a mű továbbélésének a záloga.

2.2. A magyar fogadtatás helye a novella nemzetközi recepciójában

Ha a novella nemzetközi recepcióját nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy négy országban (Bulgária, Észtország, Finnország és Anglia) elutasítást váltott ki az elbeszélés a befogadókól, legfőképp a nyelvezete miatt. Helytelennek érezték a hétköznapi, durva szavak nagy számú jelenlétét az irodalmi szövegben, mivel ez ellentmondott elvárásaiknak és korábbi irodalmi tapasztalataiknak. Ugyanakkor a fiatal német és a francia befogadónak elnyerte a tetszését.

A legtöbb országban a novella realisztikus módon történő megközelítése volt jellemző. Ezalól kivételt jelentenek a német, a francia és az angol befogadók. Ők a szöveget mint irodalmi objektumot kezelték, olvasatuk inkább szövegcentrikus volt.

A vizsgálat során az derült ki, hogy a novella magyar fogadtatása valamilyen módon mindegyik kulturális olvasattal párhuzamba hozható. Ha mégis meg akarnánk határozni, hogy melyik kultúra olvasatához áll a legközelebb, akkor azt mondhatjuk, hogy a franciákéhoz. Ugyanis az eredmények azt mutatják, hogy e két olvasat közt van a legtöbb hasonlóság mind a tetszési index, ill. a nyelvezetre, stílusra, elbeszélő helyzetére, alakok jellemére vonatkozó megítélések, mind pedig az új befejezések tekintetében.

Ezen kívül szoros érintkezés állapítható meg a finnek olvasatával a nyelvezet és a stílus megítélésében, és abban, hogy a szereplőket nem sorolják szociális rétegekbe. A német és a magyar olvasat kapcsolódási pontjai a következők: a nyelvezet és az elbeszélői nézőpont megítélése, a figurák szociális hovatartozására vonatkozó kérdés mellőzése, az új befejezéseknél pedig a büntetés és bűnhődés motívumának felbukkanása.

Kevesebb viszont az érintkezés, ha a magyar olvasatot az angol, észt és bolgár olvasathoz viszonyítjuk. Angol–magyar viszonylatban főként az elbeszélői pozíció és az alakok megítélését emelhetjük ki, míg észt–magyar és bolgár–magyar viszonylatban az olvasottaknak a valóságra vonatkoztatását. Igaz, a magyar fogadtatásban ez nem jelenik meg olyan erőteljes és alapvető megközelítési módként, mint a bolgárban és az észtben.

Az egyes nemzeti recepciók közötti egybeeséseket és különbségeket illetően általánosan elfogadott nézet, hogy a külföldi szöveg olvasását olyan folyamatnak tekinthetjük, ahol két vagy több nemzeti kultúra, hagyomány találkozik. E kulturális utazásban az alkotó mintegy elmerül a saját tradíciójában, míg a más kultúrákat képviselő olvasók interpretációk révén felszínre hozzák különböző kultúrspecifikus elvárásait, intertextuális és extratextuális tapasztalataikat és saját irodalmuknak és irodalmi konvencióiknak a hatását is.

*

Liksom e novellájának az évek során igen kiterjedt recepciója lett. Egymáshoz közelálló és egymástól eltérő kultúrák találkoztak a rövid mű révén. Ha évek vagy évtizedek múltán újra megnéznénk a novella fogadtatását ezekben az országokban, valószínűnek tűnik, hogy nem ugyanezeket az eredményeket kapnánk. Viszont lehetőség nyílna arra, hogy az akkori jelenkor megértési horizontjáról leválasszuk a múltat, és bemutassuk, miként bontakozott ki történetileg a novella értelme a hatás és befogadás interakciójában. Jauss szerint ugyanis ezáltal a múlttal való és folyton megújuló, illetve újraindítható párbeszéd jön létre. Mindez azonban már a harmadik olvasási fázisban, a mű recepciótörténeti olvasatában valósulhat meg.

A felhasznált szöveg forrása:

LIKSON, ROSA: *Me mentiin naimisiin marraskuun neljästoista...* = LIKSON, ROSA: *Tyhjän tien paratiisit*. 1989. Juva. WSOY.

Irodalom:

Alanko, Outi–Puumala, Tiina 2001: *Kirjallisuuden tutkimuksen peruskäsitteitä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Eskola, Katarina 1996: *Nainen, mies ja fileerausveitsi. Miten Rosa Liksomia luetaan?* Jyväskylän yliopiston nykykulttuurin tutkimusyksikön julkaisuja 49., Jyväskylä.

- Jauss, Hans Robert 1977: *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik I*. Fink, München.
- Jauss, Hans Robert 1999a: Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. In: Dobos István (szerk.), *Bevezetés az irodalomelméletbe. Szöveggyűjtemény*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 163–189.
- Jauss, Hans Robert 1999b: *Recepcióelmélet–esztétikai tapasztalat–irodalmi hermeneutika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Järve, Malle–Kamdrón, Tiit–Papp, Ülle–Marika 2000: Too black a scenario. Rosa Liksom and the Estonian reader. In: Kovala, Urpo–Vainikkala, Erkki (szerk.), *Reading, cultural difference*. Jyväskylä yliopiston nykykulttuurin tutkimusyksikön julkaisu 63., Jyväskylä. 107–140.
- Koskimaa, Raine–Jokinen, Kimmo 2000: "Stinks like a dirty sock". Finnish interpretations of a story by Rosa Liksom. In: Kovala, Urpo–Vainikkala, Erkki (szerk.), *Reading, cultural difference*. Jyväskylä yliopiston nykykulttuurin tutkimusyksikön julkaisu 63., Jyväskylä. 143–162.
- Kovala, Urpo 2000: Madame Tout Le Monde and the poor bloke. Rosa Liksom in France. In: Kovala, Urpo–Vainikkala, Erkki (szerk.), *Reading, cultural difference*. Jyväskylä yliopiston nykykulttuurin tutkimusyksikön julkaisu 63., Jyväskylä. 165–190.
- Merdjanska, Kornelia 2000: Rosa Liksom in the Bulgarian context. Reading as a transcultural event. In: Kovala, Urpo–Vainikkala, Erkki, (szerk.), *Reading, cultural difference*. Jyväskylä yliopiston nykykulttuurin tutkimusyksikön julkaisu 63., Jyväskylä. 77–103.
- Montgomerie, Margaret 2000: Reading values in Britain. Responses to Rosa Liksom and beyond. Report of readership research carried out in the city of Sheffield. Part 1. In: Kovala, Urpo–Vainikkala, Erkki (szerk.), *Reading, cultural difference*. Jyväskylä yliopiston nykykulttuurin tutkimusyksikön julkaisu 63., Jyväskylä. 245–262.
- Schön, Erich 2000: German youth and adults as readers of a short story. An exploratory study in the frame of an international comparison. In: Kovala, Urpo–Vainikkala, Erkki (szerk.), *Reading, cultural difference*. Jyväskylä yliopiston nykykulttuurin tutkimusyksikön julkaisu 63., Jyväskylä. 193–242.